

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 398.41:398.33(477.87)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330916](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330916)

ЧОРТ У КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІЙ ТРАДИЦІЇ ДОЛИНЯН ЗАКАРПАТТЯ

Галина Рейтій

аспірантка кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
старша наукова співробітниця відділу науково-освітньої роботи,
КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР, Ужгород
E-mail: halyna.reitii@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7027-6668>

Стаття присвячена аналізу образу чорта як демонологічного персонажа в календарній обрядовості долинян Закарпаття. Розвідка ґрунтується на неопублікованих польових матеріалах, зібраних під час етнографічних експедицій, а також на аналізі фактографічних одиниць локального, загальноукраїнського та зарубіжного походження. У тексті розглядаються особливості виникнення демонологічних уявлень, пов'язаних з образом чорта, та їхнє місце в календарному циклі традиційної культури. Він відомий населенню під різними найменуваннями, окрім згаданого в назві статті: диявол, люцифер, сатана, нечистий тощо. Активно використовували евфемізми та відантропонімі найменування з метою захисту від нього. Акцентується на характеристиці диявола як демонологічної сутності: візуальних ознаках (зооморфні елементи зовнішності, як-от шерсть, свиняче рило чи собача морда, копита та хвіст), трансформаційних властивостях (перетворення на жабу, kota, цапа чи людину), лімінальній локалізації (перехрестя, цвинтар, ліс, закинуті місця) та взаємодії з людиною (угоди на душу, завдання шкоди людині або виконання корисних функцій) в межах сакрально-демонологічного календарного періоду. Розглянуто обрядово-звичаєві практики захисту від впливу нечистої сили, включно з апотропеїчними засобами – залізом, освяченими предметами, рослинними атрибутами, християнськими ритуалами та магичними вербальними формулюваннями. Окрема увага приділяється таким святам, як Різдво, Водохреща, Великдень, Івана Купала, оскільки в традиційній культурі вони вважалися особливо сприятливими для втручання демонічних сил. У статті продемонстровано, що календарна обрядовість долинян Закарпаття відображає архаїчні уявлення про динаміку взаємодії земного (у значенні людського) та потойбічного світів. Напрацювання дає змогу простежити вплив дохристиянських вірувань та християнських учень на структуру календарних ритуалів та народну демонологію (нижчу міфологію).

Ключові слова: долиняни Закарпаття, демонологія, чорт, народний календар, свято, повір'я, обрядовість, уявлення, світогляд.

Постановка проблеми. Коли говоримо про календарний контекст народного демонімікону українців, то не можна не згадати про чорта. У категорії нижчої міфології його образ є найбільш упізнаваний. Можна сказати, він є універсальним втіленням усієї нечистої сили, уособленням зла в абсолютному значенні. Його асоціювали з хаосом, спокусою, гріховністю та наділяли низкою інших апатичних характеристик. Однак при цьому варто зазначити, що у фольклорі образ чорта доволі багатогранний і здатен вийти за межі негативних аспектів.

Уявлення долинян Закарпаття про чорта загалом збігаються із загальноукраїнською демонологічною традицією, проте мають і локальні особливості. У цих уявленнях чорт постає не лише як форма зла, а і як складний персонаж з різноманітними характеристиками, які свідчать про місцеві вірування та соціокультурну специфіку.

Згаданий персонаж нижчої міфології у календарно-обрядовому циклі відіграє двоїсту роль. З одного боку, люди вірили, що в сакральний час чорт втрачає свої сили. Пояснюється це самою природою свята: дні просякнуті духовною енергією та благословеннями, що створює особливий захист. З цієї причини він

втрачає власну силу перед вірою та ритуалами. З іншої сторони, місцеві вірування фіксують, що це період найбільшої активності нечистих сил. Вірили, що саме в цей час вони внаслідок послаблення людської пильності у зв'язку зі святковими приготуваннями та своєрідним ментальним розслабленням намагаються спокусити Адамових дітей на гріх або піддати випробуванням. Тому в цю пору предки закликали до обережності та дотримання обрядових норм, аби вберегтися від можливих небезпек, які можуть походити від чорта.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, базуючись на експедиційних матеріалах, зібраних на рівнинному Закарпатті, схарактеризувати їх уявлення про чорта як одиницю народного демонімікону.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Джерельною базою цієї розвідки є експедиційні записи, зафіксовані студентами-істориками Ужгородського національного університету під час проходження етнографічної практики, а також нами в рамках дослідницького проекту. Це неопубліковані дані, які проливають світло на проблематику розсліду. Етнографічні щоденники зберігаються в архівах Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний універ-

ситет» ім. М. П. Тиводара та фонду КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР.

Що стосується фактографічного поля, то низка вітчизняних та іноземних дослідників торкалися цього питання у своїх дослідженнях. Одним з таких, хто розглянув питання з позиції контексту, був відомий закарпатський фольклорист і краєзнавець Ф. Потушняк. Цікаві для нас свідчення про чорта можемо знайти в його статтях «Клади в народном вірованні» [Ф. П., 1940, с. 3], «Вода, земля и воздух (в народном вірованні)», «Огень в народных вірованях», «Демоны в народном вірованні», «Межа и дорога в народном вірованні», «Клятва в народном вірованні», «Стрѣльба в народным вірованні» [Потушняк, 2011]. Усі тексти вирізняються фаховістю, науковець докладно подав демонологічну канву як один зі стовпів народного світогляду. Передусім ми звертали увагу на згадки про «нечистого» у структурі календарної обрядовості. Чимало моментів знайшло підтвердження в польових нотатках кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Провідною є монографія І. Чеховського «Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону», котра докладно презентує вплив демонології на міфоритуальну традицію по відношенню до календарної обрядовості [Чеховський, 2001]. Автор приділяє увагу тому, як у календарно марковані періоди проявляються уявлення про народний демонікон, розкривається їх синкретичний характер.

Не можна оминати увагою напрацювання фундатора закарпатської етнографії М. Тиводара. Збірну характеристику чорта з джерельною репрезентацією віднаходимо в історико-етнографічному нарисі «Етнографія Закарпаття» [Тиводар, 2011]. Календарно-обрядовий сегмент відкриває публікація «Сліди дохристиянських божеств у традиційній культурі українців Закарпаття» [Тиводар, 2016, с. 99–107].

Для порівняльної характеристики інформативними є дослідження сучасних українських науковців: праця Н. Войтович, присвячена народній демонології Бойківщини [Войтович, 2015], фундаментальна розвідка з української міфології В. Галайчука [Галайчук, 2016], наукові пошуки А.-Д. Кривенко про календарний обрядовий зріз волинського демонікону [Кривенко, 2017; Кривенко, 2020], а також статті та дисертація В. Короля стосовно демонологічної палітри гуцулів Закарпаття [Король, 2019; Король, 2020, с. 368–375; Король, 2021, с. 224–230].

Наукові пошуки української фольклористики зі Словаччини Н. Вархол теж дозволяють нам почерпнути важливі відомості [Вархол, 2012; Вархол, 2017]. Завдяки її текстам ми можемо провести паралелі зі способами ідентифікації нечистої сили, які побутували на досліджуваних нами території та серед українців Словаччини.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження. Чорт – популярний персонаж демонологічного світогляду. Він має чимало іпостасей. Його пізнають також як домовика, годованця (хованця), перелесника,

водяника, лісовика та у вигляді інших демонічних сутностей. Це своєю чергою відповідає розповсюдженій легенді, що домовікою чортів є ті місця, куди вони впали, коли Бог скинув їх з Неба [Тиводар, 2011, с. 380]. Вітчизняні дослідники зауважують, що нерідко чорта сприймають як узагальнене поняття нечистої сили [Войтович, с. 69].

Попри спільні моменти, народна свідомість вирізняла чортів за мотивом походження та характером діяльності. Огляд численних варіацій вимагає окремих досліджень, оскільки всі вони мають власні спеціальітети. У цій же розвідці ми зосередимо увагу на чортові як класичному об'єкті нижчої міфології долинян Закарпаття.

Діяльність чорта нерідко пов'язують із вагомими християнськими святами, хоча в більшості випадків прив'язки до сакрально маркованого часу нема, бо «нечистий» здатен проявити себе й у звичайні дні. Не рідкість, коли його появу в людському житті можна спричинити необережним словом – а надто при загадуванні самогубства: *«Нема прив'язки до днів, лише до часу мети людей та тих, хто по дурості говорили, що можуть зробити щось із собою»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 9].

Долиняни Закарпаття називають чорта по-різному:

- *чорт* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10];
- *диявол/дьявол* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 1; РВІ];
- *сатана* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 8; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 8; ДОІ];
- *луцифер* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 8; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 6, од. зб. 12, арк. 25 (зв.)];
- *нечисть* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7];
- *нечистий* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 11; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 30; ГММ; БМЮ];
- *нечистота* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 7].

Ці назви є прямими, тож після згадок про чорта під одним із цих імен обов'язково використовували контрфрази. Наприклад: *«Не мав би моци»*, – тобто щоб не мав сили [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 28]. Інакше необережною згадкою можна прив'язати до себе «нечистого» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 1, арк. 40]. Теза підтверджується місцевим афоризмом: *«Не треба за чорта говорити – не буде ся снити»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 29–30; Тиводар, 2011, с. 380].

Аби зайвий раз не промовляти небезпечного імені, замість нього використовували евфемізми: *той, припав би; той, що з рогами; той, чез би; тот, пек би 'му* [ПАЮ; ХОК; ЛІМ; Б(Г)МВ; ГМП; Потушняк, 2011, с. 319]. Також використовували відантропонімі найменування, як-от *Йончі* (тобто Іван): *«А ци казав нянько за чорта Йончі. Каже: «Ішов 'м у ліс та Йончі*

мнов вер». – «А ко то Йончі?» – «А тот, принав би». Бо чорта не треба було у хижі називати нигда, бо нянько усе бояв такого» (сmt Чинадійово) [ХОК].

Втім, як розповідають деякі інформанти, поява чорта може не залежати від словесних згадок чи думки. Викликати його можна акціонально: плюнувши до вітру чи свистячи в хаті [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 27]. Уявлення про свист у різдвяний період як про засіб викликання чорта побутує також у волинян [Кривенко, 2017, с. 101].

Згідно з польовими даними, генеза чорта пов'язана з легендою про падіння янгола Люцифера, коли він ще перебував у одному з найвищих янгольських чинів, охопили гордощі та владні бажання і він повстав супроти Господа. За цей вчинок Люцифер був покараний – скинутий із небес і перетворений на демонічну сутність, яка відома християнському світу як сатана [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 14, од. зб. 5, арк. 49–50] (найменування власне й означає «протидіючий» в перекладі з гебрійської (іврит) [Сатана, 2006, с. 183]). Чорт фігурує в історіях, які показують його роль у взаємодії між Богом і людьми. Коли Бог сотворив Адама і Єву, то одразу з'явився чорт і почав тикати в них палкою. На питання Господа, що він робить та для чого, той відказав, що цією палкою він вселяє в людей усілякі хвороби. Його мета – щоб люди пам'ятали Бога та Його силу через ці страждання. Цим він хоче донести до Творця, що у момент здоров'я та благополуччя люди забувають про Нього та Його важливість у їхньому житті [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 19]. Ситуація відображає дві сторони однієї медалі: повсякчас згадується Бог, але все це з докором. Через цю дію демонічний персонаж постає як ворог людської природи.

Чорт має впізнаваний вигляд. Зазвичай його зовнішність антропоморфна, але з певними зооморфними деталями. Ці елементи відображають потворність та недосконалість, нерідко виступають як елементи людських вад. Респонденти описують його як істоту, наділену рогами, хвостом та часом копитами [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 8; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 9, арк. 21]. Ці відмінності підкреслюють зв'язок чорта з потойбіччям. Часом йому приписують свиняче рило або собачу морду [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 44]. Показником також може бути шерстяний покрив на тілі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 8]. Періодично у записках з'являється інформація, що чорт використовує людський одяг. Акцентують на головному уборі, оскільки він приховує роги [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 11].

У візуалізації нечистого важливу роль відіграють іконописні роботи. Вартує уваги ікона «Страшний суд» (XVIII ст.) невідомого автора, що експонується в Шелестівській церкві (1777 р.) на території Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Майстер зобразив слуг Люцифера у вигляді чорних антропоморфних істот. Більшість мають роги, хвости та копита, в одного навіть є крила. Про обличчя важко сказати щось конкретне, однак вони однозначно містять тваринні та інші дефектні риси (рис. 1). Малир зумів коректно передати їх призначення у різних сценах: напосідання на людину в момент сповіді задля утаєння її гріхів; спроба перетягнути на свою користь терези, на яких зважується душа людини; прихід до невисповіданої душі по смерті; Люцифер із чашею на вході до пащі морського чудовиська, крізь яку грішники потрапляють до пекла, і т. д.

Закарпатські долиняни вірять, що період найбільшої активізації чорта припадає на свята:

- Святвечір і Різдво [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 11; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Бабин вечір [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 14, од. зб. 5, арк. 29];
- Новий рік [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 2];
- Благовіщення [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Страсний тиждень [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 11];
- Великдень [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Юрія (Георгія) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Зелені свята [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2];
- Івана Главосіки (Купала) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 1];
- Петра і Павла [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2] та ін.

Зокрема, углянсько-драгівські долиняни вважають, що в п'ятницю нечистий тримає піст, як і добропорядний християнин, а в суботу має найбільшу силу [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1]. Крім того, має значення фаза доби: ніч, надто повня [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2].

Дислокуватися чорт може багато де. Передовсім в пеклі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 3]. Також полює дороги та перехрестя, межі, закинуті місця, ліси, скелі, болота і цвинтарі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 1; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7]. Нерідко локусами є занедбані криниці. Для прикладу, люди у с. Стрипа на Ужгородщині розповідали, що чорти довгий час збиралися на Юрія у висушеному колодязі на краю села. Позбутися їх вдалося лише після освячення [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, арк. 23]. Підкреслюючи зв'язок чорта із босорканею (відьмою), вказують на горище її будинку як постійне

місце перебування демонічної сутності [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, арк. 13].

До функціоналу чорта належить його здатність набувати подоби будь-якого створіння: kota, собаки, коня, цапа та навіть людини [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 10; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 4, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 3, арк. 81]. У с. Буштино на Тячівщині розповідали про чорта у подібі жаби. Там відбулася наступна okazія. Одна жінка замість відвідування недільної служби попрямувала купити покривало. Переповідають, що в момент придбання товару під час меси лунала Херувимська пісня. По поверненню та вирішила влаштувати оглядини, запросивши сусідку. Саме тоді помітили, що на покривалі сиділа велика жаба. Скільки б її не виганяли – вона дивним чином поверталася. Вирішити ситуацію допомогли монахи, які й ідентифікували створіння як диявола та наказали молитися і тримати піст [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 1–2]. Мораль чітка: через нехтування святого обряду до себе прикликали чорта.

Він може виглядати як людина, навіть відзначають красу його обличчя. Такі метаморфози пояснюються спробою чорта зійти за свого. Він здатен позбутися своєї істинної подоби на користь образу, більш прийняттого для людського виміру [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 9, арк. 9].

Також бувальщини фіксують, що перетворення може мати недосконалості (у вигляді зооморфних деталей). Приміром, у с. Липецька Поляна, де проживають горинцівські долиняни, записали, що посмертно засвідчено чорта через наявність хвоста [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 6]. Інші інформанти зауважували, що якщо чорт прийме людську подоби, то у нього все одно будуть копита [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 10].

Цікаву інформацію знайшли серед крайнянських долинян. Дехто вірить, що він не буде відображатися у дзеркальній поверхні [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, арк. 77].

Переповідають, що люди можуть бачити чорта як маленького хлопчика. Так, у с. Чумалево в хащах проживав самотньо суботник. Одного разу він попрохав одну жінку, аби та прийшла оглянути його хвору козу. Коли вона з'явилася, то не застала господаря вдома, але двері були відчинені. Жінка зайшла і почула мекання кози з-під ліжка. Вона нахилилася подивитися, а там стояв хлопчик. Той був весь одягнений у червоне: головний убір, штани, сорочка та чоботи. Він подивився на неї та втік на вулицю. Позаду нього жінка побачила хвіст і зрозуміла, що то був чорт [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 26–27].

Нечистий дух може навіть разом із людьми відвідувати святу службу. Щоправда, тут він зазнає певних обмежень. Скажімо, не обходить церкву, не цілує хрест і не торкається євхаристійної чаші. Там він втрачає власну силу [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2]. Аналогічні обмеження стосуються і пов'язаних із чортом відьом, вовкулаків та упирів.

Згідно з І. Чеховським, чорт у народних віруваннях не тільки керував стихією, але й сам міг перетворитися на вихор [Чеховський, с. 94, 243]. Серед долинян Закарпаття поширені вірування про вияв чорта у формі тих чи інших атмосферних явищ у сакрально маркований період. Наприклад, йому приписують появу у вигляді бурі чи вихору: «Бур'ї та гради зь великими в'їтрами піднімають звичайно чорти зь другими демонами и шарканьями» [Потушняк, 2011, с. 118]. Етнофори у смт Чинадійово розповідали про це так:

«Чоловік, який дуже-дуже в Бога вірив (він дякував), у нього на обійсті раз-пораз знялася буря. І на городі у нього були копиці сіна, і вони, слухай, зірвалися і полетіли уверх. Я не знаю, що там було, се шось точно нечиста сила...» [РМО];

«Ми були ще маленькі, а на Русальну п'ятницю це було, та не можна з сіном нічого робити. У нас стояли дві копиці сушеного сіна, треба було розкидати (ще батько мій покойний жив). Люди добрі! Ми не трогали нічого, а наша сусідка лиш розкрила (хотіла або трясти, або що) – і туй ні бурі, ні вітру – враз з'явилася якась така [завірюха] (то ми віділи на власні очі), вхопило копицю з сіном і перенесло на Халуцин двір» [ДОІ].

Вихор (віторницю) пов'язують із чортом повсюдно. Вихору боялися, адже вірили, що він може завдати шкоди здоров'ю та життю людини:

«Кажуть, то чорти танцюють, коли віторниця. Не треба лізти. Кіть там крутить – треба обойти. То крутить і увір'х несе, що може паралізувати. Раньше не казали, ош паралізувало – казали «вітром хопило» (с. Оріховиця Ужгородського р-ну) [РМІ];

«То на дорогах, що в поле йти. Дома такого ні є. Кажуть, що то ся чорти ся їсинають» (с. Оріховиця Ужгородського р-ну) [РВІ];

«Кажуть, то чорти танцюють або босоркані» (с. Ворочево Ужгородського р-ну) [ПІІ–ОАП];

«Та тото чортова свальба, та то треба ліпше одходити, бо оно може закрутити...» (с. Яроч Ужгородського р-ну) [БА].

Про шкідливий вплив супровідного чортові вітру також знають українці-русини Словаччини: «Чорт вітор несе, а хворобу нанесе» [Вархол, 2012, с. 37].

На Закарпатті вихор звикло іменують як *повітруля*, *віторниця*, *завихриця* чи подібним чином. Ці назви паралельно використовуються на позначення самостійного демонологічного персонажа (як варіант *босоркані* чи її душі по смерті). Але, як бачимо, контекстуально тут відображається саме чортівський сегмент.

Однією з ключових функцій духа є спокушення людей до гріха, особливо під час свят та у піст: *«Той штимує, оби чілядник залаєв, погано заговорив, а вать нехотя спорзнівся під час посту»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 6, арк. 23]. Він активізується, щоб затьмарити людини розум, спровокувати на самогубство, завдати дотримуватися духовної чистоти [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 6]. За народними уявленнями, у календарно визначений час чорт прагне відвернути людей від молитви й набожності, аби вони піддалися спокусам і віддалися на поталу гріху. У зрізі

самогубств цікавим є зв'язок зі повішениками. Як зазначає Н. Войтович, сам атрибут – мотуз – прирівнюється до чорта [Войтович, с. 93].

Розповідей про девіантний вплив нечистого на людину чимало. Для прикладу – одна з них, що із с. Липецька Поляна на Хустщині:

«Один чоловік був дуже п'яниця, не ходив до церкви, бив свою жону. Один раз прийшов до нього сусіда і каже йому: «Пой, Василю, на Різдво на всеночні». Но тот согласився.

Но тот чекав сусіда та чекав, та думать: «Іду та там ся з сусідом увидиме».

А сусід повернув за Васильом, а той вже пішов. А у хаті на печі сидять двоє чортів, які якраз межі собов говорили, а сусіда підслухав: «Ий, який Василь – праведним хоче стати. Но не біда, та ми 'го опять направиме до гріха – та буде він наш. Коли прийде та попросит уд жони їсти, а ми удріжмє волося та вержеме йому у їду, та він поб'є свою жону; а як попросит вина, та жона 'му як буде нести, та ми її подшпотаєме, коби улила вино, – та він уб'є свою жону».

Сусід то підслухав та розказав усьо чоловікови.

Но тот вернувся домів, попросив їсти, а там волосся – жона їмилася ревати та просит, коби він її не бив. Но дале він попросив вина, а жона зашпоталася та улила вино. Та як упала – та і не вставала, бо думала, що Василь уб'є її, та каже: «Будеш ня бити», а він: «Не бійся, не уб'ю тя». І від тоді він зарікся пити» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 4, арк. 7–9].

До вподоби нечистому також полювати за молодими дівчатами. Головно це відбувається під час матримоніальних дивінацій. Практикували ворожіння юнки традиційно в зимовий цикл – на Катерини, на андріївських вечорницях, на Миколая, Святий вечір, Щедрий вечір. У ці свята дівчата влаштовують різноманітні ритуали, завдяки яким прагнуть дізнатися про своє майбутнє, кохання та заміжжя. Втім такі ворожіння можуть передбачити не тільки майбутнього партнера, але й стати причиною потенційних небезпек. Особливо якщо обряд виконано неправильно чи завадили інші чинники. В таких випадках нечистого можна прикликати у своє життя, нерідко в ролі сватача. Це, зокрема, знайшло відображення в народній пісні «Йшла дівчина лужками», записаний у с. Синевир. Наведемо фрагмент:

*Стрітив її парубок, гой,
Парубок, парубок:
«Даруй, дівко, свій вінок»,
Гейя–гойя–гой!*

*«Не дарую свій вінець, гой,
Свій вінець, свій вінець,
Бо ти з пекла огнєць»,
Гейя–гойя–гой!*

*«По чому–сь ня познала, гой?»
«По тобі, по тобі,
По чортовській подобі»,
Гейя–гойя–гой!
[Закарпатські, 1962, с. 224]*

Подібний мотив зафіксовано і в українців Словаччини. Це пісня «Йшло дівча на воду» [Вархол, 2017, с. 182].

Не менш відомий демонологічний мотив укладання угоди між нечистим та людиною, коли за свої послуги він хоче її душу: *«Хто нечистому душу продасть – тому він усьо дасть»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 30; Тиводар, 2011, с. 380]. Послуги він надає як зазгодно – забезпечує статок, соціальне положення, увагу протилежної статі [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 44; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7]. Скріплюється така угода кров'ю. Цей мотив впливає з народних уявлень про те, що кров – це носій душі, життєвої сили. Без договору чорт не може відібрати душу, оскільки людина створена за подобою Бога та наділена волею. Однак його шанси зростають, якщо людина входить до певної маргінальної групи – пияки, вбивці, чаклуни, відьми тощо [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, арк. 73].

Ф. Потушняк детально дослідив уявлення про такі угоди з чортом на прикладі мисливців. Це ремесло, як і будь-яка пристрасть, може викликати нездорову залежність, включно з прив'язкою до себе нечистого духа як помічника. Так, на Великдень, коли під час служби віряни промовляли «Христос воскрес!», стрілець виходив на пагорб за селом і вистрілював, примовляючи: «Люди моляться, а я стріляю». В іншому варіанті мисливець під час причащення ховав Божий дар під язиком і ніс додому. Потім зав'язував його в ганчірку, а під час великодньої служби – до моменту освячення пасок – ішов на гірку і відтворював такий самий сценарій, при цьому ставив згорток із причастям на пеньок і прострілював його [Потушняк, 2011, с. 324–325]. Аналогічні обряди досі фіксуються у гуцулів Закарпаття [Король, 2019, с. 183–184] та у волинян [Кривенко, А.-Д., 2017, с. 101–102, 105]. Таку поведінку можна розглядати як ініціацію, де через паплюження християнської атрибутики людина переступає межу на користь демонічного світу.

Подібний обряд проводили на Різдво. За словами інформанта, важливу роль у ньому відіграє червона тканина:

«Коли на Різдво коляда іде, та в коляді ідуть та цілують хрест. І беруть туту [червену ряднину], но там заговор, потом із тим там роблять. [...] Но в'ни мусять потім – людина, яка з тим робить, – так би мовити, ношу на плечі [взяти]. Она мусить знати от себе, бо в'на кіть не знає от себе – та біда приходить. У Домашині, наприклад, розказували, та був чоловік. Він знав от себе і вже старший був такий. Тай прийшов тай став з тою рушницю, але вже не хотів дале охотитися. І він пригнав оленя, а він узав та замість того, жеби стояти, та вбернувся долу, шо голова була долу, а ноги гурі, і той, припав би, чорт прийшов та каже:

– Шо, уже-сь здох?

– Но.

І тай взяв каже:

– Но всьо, раз уже так, та іду я собі путьом, – тай

пушов» (с. Кострино Ужгородського р-ну) [ЛІМ].

Зачарована рушниця – це не лише посередник між людиною та нечистим духом. Передусім це інструмент його впливу на людину, адже в підсумку оплатою є душа.

Популярними на Закарпатті є наративи, як чорти охороняють скарби. Згідно з дослідженнями В. Короля, «нечистими» багатства стають із двох причин: або їх охороняють «заложні» мерці, або на сторожу спеціально заклали нечистого духа [Король, 2021, с. 224]. Зазвичай такі скарби невидимі для людського погляду, а проявляють себе у відведений період, як-от опівночі на Різдво, Новий рік, Водохреща, Купала [Ф. П., 1940, с. 3]. Їх місцеперебування можна ідентифікувати за світлом, яке випромінюють: *«Коли лампош світив, то було пужало вать шо. Баба говорила, шо по межах там ходить»* [БАГ]. Вірять, що у конкретний час скарби підіймаються нагору «сушитися», тож тоді шукач може пізнати їх за полум'ям [Світлик, 2008, с. 89; Король, 2021, с. 224; Кривенко, 2017, с. 102–103]. Вказівником знаходження скарбу може бути і папороть, яка начебто цвіте на Івана Купала. Водночас цвіт папороті сам є своєрідним скарбом, який бережуть нечисті духи і яким кожен прагне володіти для реалізації потаємних бажань.

Окремої уваги вартує апотропеїка проти чорта. Винятковою силою наділялася християнська атрибутика: натільний хрестик, проскура, ладан, свічка [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 7; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7]. Де-не-де уточнювали, що хрестик має бути срібний або осиковий [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 3; Чеховський, с. 216]. Ладан як апотропей згадується у народному фразеологізмі: *«Боїться, як чорт ладану»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12]. Відчуває страх чорт і від церковних дзвонів [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7].

Потужними оберегами кожної хати були ікони, серед яких виділяють образи Миколая Чудотворця та Пречистої Діви з немовлям Ісусом, а також «Тайну вечерю» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 1].

Для захисту від «нечистого» використовували сіль [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7].

Якщо чорт з'являвся як уособлення атмосферного явища, про що йшлося вище, то радили запалити стрітенську свічку чи вивісити на вулиці великодній рушник, яким покривали кошик на освячення, щоб «розвіювали від будинку» [ДОІ]. Ті ж функції виконувала посвячена верба (*шутка*) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, арк. 1; Потушняк, 2011, с. 118].

«І шутку брали і клали в огонь (трошки відламували)» (сміт Чинадійово Мукачівського р-ну) [Б(М)МВ];

«Коли дуже великі хмари, та треба палити шутку і стрітенську свічку» (с. Букове Виноградівського р-ну) [БМЮ].

Магічно-охоронною функцією, крім того, відзначалися деякі рослини: мак, полин, часник,

німиця, тирлич, деревій, материнка, м'ята [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, арк. 58; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 15]. Особливо виділяють чортополох, назва якого якраз відображає базову функцію [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, арк. 31; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 28]. Рослини з огляду на їх натуральні фітовластивості могли використовувати будь-коли, однак долиняни Закарпаття надавали перевагу зілля, освяченому в церкві або зібраному в сакрально маркований період. В останньому випадку радили такі трави збирати наодинці, мовчки та в ритуальній голизні, добре змивши тіло, щоб не було чути людського запаху. За недотримання приписів зілля втратить свою магічну силу [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 15]. Для захисту від «нечистого» часто практикували обкурювання свяченим зіллям.

Апотропеїчну силу визнавали за виробами із заліза. Оберегове значення їм надавала твердість, міцність матеріалу виготовлення. Не виключено, що ідея про такі властивості заліза стала стійкою через два фактори: «небесне» походження (залізо у вільному вигляді є тільки в метеоритах) та чистота продукту (у значенні «грубість» та «насиченість»), що є відразливим для нечистих сил. Тому в деяких селах над входом до хати прибивали підкову [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, арк. 5; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 8, арк. 2]. Про охоронну семантику слушно зауважив закарпатський дослідник В. Король: «Разом з тим розміщення підкови на символічній межі «свого», «домашнього», простору (закладання під поріг, прибивання під поріг або над дверима) трактувалося як охоронна дія, а сама підкова слугувала предметом, на який перекладалася небезпека» [Король, 2020, с. 371].

Де є метал, там є і вогонь. Ця стихія займає вагому нішу у катарсичній категорії. Вогонь є символом очищення, світла та захисту. Зважаючи на його здатність перетворювати будь-що в золу, вогонь у народних уявленнях вважається ефективним засобом супроти нечистих сил. Наймогутнішим визнають природного походження. Грім і блискавка – вірні ознаки святого Іллі, образ якого заступив язичницького Перуна. Громовиця завжди переслідує чорта, щоб знищити. Так це пояснював Ф. Потушняк: *«То Ілій б'є громом чорта, свого и людського неприятеля. Сам Ілій строгий и сердитий. Онъ переслѣдує чорта на огненной колесниці и якъ якогось увидить, зараз мече въ него громомъ»* [Потушняк, 2011, с. 117–118; Тиводар, 2016, с. 100]. Це підтверджують етнографічні записи [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7]. Також на це вказують досліді В. Галайчука [Галайчук].

Вагому роль в оберегових практиках відігравала свята вода. Дехто сприймав її як найдієвіший засіб захисту від чорта [Чеховський, с. 212]. Нею окроплювали обійстя, а також поїли худобу та поливали город, аби впродовж року до них нічого не чіплялося. Вірили, що особливою силою наділялась вода, освячена на межові свята – Водохреща, Юрія чи Маковія [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6,

од. зб. 2, арк. 1–2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, арк. 23–24; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 11, од. зб. 4, арк. 1; Чеховський, с. 212]. Ф. Потушняк пояснював її надприродну силу так: «Се акт чисто магичний, який служить для отпужения «святою водою» (т.е. змагнетизованою висшим впливом водою) нечистых духов и других имь подобных силъ. Чортъ дуже боиться святой воды, бо отъ неѣ горить ему тѣло» [Потушняк, 2011, с. 85].

Вербальні формули теж є дієвим інструментом проти нечистого. Класичні зразки: «Згинь, нечиста сило», «Всякое диханіе да славить Господа», «Свят, свят, свят» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 6, од. зб. 2, арк. 21; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, арк. 23; ГАМ; ДОІ; ПП–ОАП]. Останні вирази покликаються на Біблію: на Книгу Псалмів (Псалми 150:6) та Книгу Пророка Ісаї (Іс. 6:3).

Традиційно покладалися на молитви, а надто перед сном [Галайчук]. У с. Пацканьово, як свідчать польові нотатки, радили наступне: лягаючи спати, треба покласти собі під голову дзеркало і промовити: «Як ся вишидко од дзеркала одбиває, так хай мене ніяка нечиста сила не займає» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, арк. 58]. Також при зустрічі з нечистою силою рекомендували тричі перехреститися і сказати: «Я з тобою не маю роботи» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 3].

Крім того, практикували тричі харкнути (плюнути) через ліве плече, оскільки нечистий може на тій стороні сидіти [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, арк. 11; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 16, од. зб. 2, арк. 14].

Тривалість існування чорта залишається відкритим питанням. З одного боку, в багатьох етнокультурах він сприймається як безсмертний, оскільки не є об'єктом реального світу, хай і може регулярно вступати в контакт з останнім. Оскільки це різні площини, то з позицій матеріального не можна знищити надприродне, хіба що завдати певної шкоди. Однак у народних розповідях зустрічаються згадки про загибель чортів, часто у контексті апотропеїчних практик. Наприклад, збереглася згадка, що чорт помирає в муках та криках [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, арк. 10]. Як про це йшлося

вище, смерть такої сутності може спричинити небесний вогонь – блискавка [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, арк. 16; Потушняк, 2011, с. 118]. Інша ж частка етнофорів вірить у невмирущість демонічної істоти [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 2; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 28; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, арк. 13].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У цьому дослідженні ми спробували висвітлити образ чорта крізь призму календарної обрядовості долинян Закарпаття. Ці зусилля виправдовуються нестачею регіональних розвідок у цьому напрямку. Тема дослідження є невіддільною частиною ширшої проблематики – народної демонології та календарної обрядосфери.

Демонологічні уявлення долинян Закарпаття добре синтезовані з місцевим народним календарем. Це успішно підтверджують вірування про чорта, які зберігають стабільну форму впродовж тривалого періоду. Як і в позакалендарному контексті, нечистий дух фігурує в міфологічних рамках свят річного циклу. Передусім маємо на увазі різдвяно-водохресний, великодній, троїцько-купальський періоди. Це час найбільшої активації нечистих сил, у тому числі чорта.

Уявлення про диявола, що представлені в календарній традиції долинян та інших етнографічних спільнот України, демонструють низку архаїчних фокусів. Прикладом є уявлення про зооморфні характеристики чорта, його появу або постійну присутність у міфологічно маркованих лімінальних місцях (перехрестя, цвинтар, ліс), трансцендентні здібності (фізична трансформація) тощо. Апотропеїчні практики також дозволяють побачити прояви двовір'я.

Зафіксовані нами дані демонструють основний шар загальноукраїнських і, ширше, слов'янських мотивів. Архівні матеріали з теренів проживання закарпатських долинян свідчать про важливість збереження народних вірувань, у тому числі в наукометричній базі. Ця тема потребує подальших досліджень, оскільки бракує інформації про ритуали розпізнання власне чорта у циклі весняно-літніх свят, його взаємозв'язок із поведінковими аспектами людського життя тощо.

Список використаних джерел

- Архів Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» ім. М. П. Тиводара (далі – АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»), ф. V, оп. 6, од. зб. 2, на 41 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 11, од. зб. 4, на 36 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 13, од. зб. 4, на 25 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. V, оп. 14, од. зб. 5, на 71 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 8, од. зб. 2, на 120 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VII, оп. 16, од. зб. 2, на 34 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 1, на 42 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 10, од. зб. 8, на 13 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 14, од. зб. 1, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, на 67 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 2, на 9 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 1, од. зб. 6, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, на 35 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 3, на 82 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, на 68 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 3, од. зб. 1, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 14, од. зб. 1, на 45 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 2, на 20 арк.

- АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 6, од. зб. 4, на 17 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, на 20 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 3, на 15 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 11, од. зб. 9, на 24 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 13, од. зб. 4, на 12 арк.
 Вархол, Н., 2012. Народні знання українців-русинів Словаччини, *Народна творчість та етнографія*, Київ: НАНУ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, № 4, с. 33–45.
 Вархол, Н., 2017. *Народна демонологія українців Словаччини = Ľudová démonológia Ukrajincov Slovenska*, Свидник = Svidník, 448 с. = 448 str.
 Войтович, Н., 2015. *Народна демонологія Бойківщини*, Львів: СПОЛОМ, 228 с.
 Галайчук, В., 2016. *Українська міфологія*. [Online]. Доступно: <https://archive.org/details/miff2016/mode/2up> (дата візиту: 23.05.2025).
Закарпатські народні пісні, 1962. Київ: Вид-во АН УРСР, 371 с.
 Король, В., 2019. *Народна демонологія гуцулів Закарпаття*: дис. канд. іст. наук: 07.00.05, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України, 274 с.
 Король, В., 2020. Демони хвороб у традиційному світогляді гуцулів етноісторичного Закарпаття (за польовими матеріалами), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (42), Ужгород: Говерла, с. 368–375.
 Король, В., 2021. Скарб в традиційних віруваннях гуцулів історико-етнографічного Закарпаття (за польовими матеріалами), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (44), Ужгород: Говерла, с. 224–230.
 Кривенко, А.-Д., 2017. *Календарний пласт волинської демонології: світоглядні та обрядові прояви*: дис. канд. іст. наук: 07.00.05, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України, 274 с.
 Кривенко, А., 2020. *Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст*, Львів: Ін-т народознавства НАН України, 279 с.
 Потушняк, Ф., 2011. *Ворожки осійських босоркань*, Ужгород: ПП Повч р. М., 473 с.
 Сатана, 2006. *Етимологічний словник української мови: в 7 т., Т. 5: Р–Т*, К.: Наукова думка, с. 183.
 Світлик, П., 2008. *Небесна студня: Закарпатські народні перекази, легенди, вірування, звичаї, традиції, побут*, Ужгород: Гражда, 144 с.
 Тиводар, М., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.
 Тиводар, М., 2016. Сліди дохристиянських божеств у традиційній культурі українців Закарпаття, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (34), Ужгород: Говерла, 2016, с. 99–107.
 Ф. П., 1940. Клады въ народном вірованіи, Русская правда, № 65, Ужгородь, с. 3.
 Чеховський, І., 2001. *Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону (Синкретизм і традиція в культурі населення Українських Карпат і Середнього Подністров'я)*, Чернівці: Зелена Буковина, 303 с.

Список інформаторів

- БА – Записав Дербаль А. 03.07.2015 р. у с. Яроч Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Бировчак Анни.
 БАГ – Записала Рейтій Г. 02.07.2019 р. у с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Бабілі Анни Георгіївни, 1949 р. н.
 Б(Г)МВ – Записала Гогерчак Т. 12.07.2019 р. у с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Бойси (Гонак) Марії Василівни, 1956 р. н.
 Б(М)МВ – Записала Рейтій Г. 09.08.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Бугай (Мущинки) Магдаліни Василівни, 1951 р. н.
 БМЮ – Записала Рейтій Г. 13.07.2018 р. у с. Букове Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Бігар Маргарити Юрїївни, 1943 р. н.
 ГАМ – Записали Рейтій Г. та Керечанин З. 12.07.2018 р. у с. Онок Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Горбач Анни Миколаївни, 1945 р. н.
 ГМП – Записала Рейтій Г. 08.07.2019 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Герман (Гонак) Магдаліни Петрівни, 1952 р. н.
 ДОІ – Записала Рейтій Г. 14.08.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Добош (Русин) Оксани Іванівни, 1964 р. н.
 ЛІМ – Записали Рейтій Г. та Крайниковець С. 18.12.2023 р. у с. Кострино Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Лупича Іллі Михайловича, 1941 р. н.
 ПАЮ – Записала Рейтій Г. 04.07.2019 р. у с. Копинівці Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Петах Анни Юрїївни, 1946 р. н.
 ПІІ–ОАП – Записали Басараб Я. та Карпов В. 08.07.2015 р. у с. Ворочево Перечинського р-ну Закарпатської обл. від Петрище Ірини Іванівни, 1944 р. н. та Опаленик Анни Петрівни, 1957 р. н.
 РВІ – Записали Басараб Я. та Карпов В. 02–03.07.2015 р. у с. Оріховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Решетар Віри Іванівни, 1962 р. н.
 РМІ – Записали Басараб Я. та Карпов В. 02.07.2015 р. у с. Оріховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Роман (Новак) Марії Іванівни, 1954 р. н.
 РМО – Записала Рейтій Г. 31.07.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Рейтій Маріанни Омелянівни, 1962 р. н.
 ХОК – Записала Рейтій Г. 28.07.2018 р. у смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Халявки (Прокоп) Ольги Кирилівни, 1940 р. н.

References

- Arkhyv Laboratorii etnologii, folklorystyky ta kraieznavstva DVNZ «Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet» im. M. P. Tyvodara [Archive of the M. P. Tyvodar Laboratory of Ethnology, Folklore and Local History of the State Higher Educational Institution «Uzhhorod National University»] (dali – ALEFK DVNZ «UzhNU»), f. V, op. 6, od. zb. 2, na 41 ark. (in Ukrainian). ALEFK DVNZ

«UzhNU», f. V, op. 11, od. zb. 4, na 36 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. V, op. 13, od. zb. 4, na 25 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. V, op. 14, od. zb. 5, na 71 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VII, op. 8, od. zb. 2, na 120 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VII, op. 16, od. zb. 2, na 34 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VIII, op. 10, od. zb. 1, na 42 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VIII, op. 10, od. zb. 8, na 13 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VIII, op. 14, od. zb. 1, na 24 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. X, op. 1, od. zb. 3, na 67 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XI, op. 1, od. zb. 2, na 9 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XI, op. 1, od. zb. 6, na 24 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XI, op. 8, od. zb. 3, na 35 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 2, od. zb. 3, na 82 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 2, od. zb. 4, na 68 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 3, od. zb. 1, na 24 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 14, od. zb. 1, na 45 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 6, od. zb. 2, na 20 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 6, od. zb. 4, na 17 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 7, od. zb. 2, na 20 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 11, od. zb. 3, na 15 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 11, od. zb. 9, na 24 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 13, od. zb. 4, na 12 ark. (in Ukrainian).

Varkhol, N., 2012. Narodni znannia ukrainsiv-rusyniv Slovachchyny [Folk Knowledge of Ukrainians-Rusyns in Slovakia], *Narodna tvorchist ta etnografia*, № 4, K.: NANU; IMFE im. M.T. Rylskoho, s. 33–45. (in Ukrainian).

Varkhol, N., 2017. *Narodna demonolohiia ukrainsiv Slovachchyny = Ludova demonologia Ukrajincov Slovenska* [Folk Demonology of Ukrainians in Slovakia], Svydnyk = Svidnik, 448 s. = 448 str. (in Ukrainian = in Slovak).

Voitovych, N., 2015. *Narodna demonolohiia Boikivshchyny* [Folk Demonology of Boykivshchyna], Lviv: SPOLOM, 228 s. (in Ukrainian).

Halaichuk, V., 2016. *Ukrainska mifolohiia* [Ukrainian Mythology]. [Online]. Dostupno: <https://archive.org/details/miff2016/mode/2up> (data vizytu: 24.09.2022). (in Ukrainian).

Zakarpats'ki narodni pisni [Transcarpathian Folk Songs], 1962. K.: Vyd-vo AN URSSR, 371 s. (in Ukrainian).

Korol, V., 2019. *Narodna demonolohiia hutsuliv Zakarpattia* [Folk Demonology of Hutsuls of Transcarpathia]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.05, Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 274 s. (in Ukrainian).

Korol, V., 2020. Demony khvorob u tradytsiinomu svitohliadi hutsuliv etnoistorychnoho Zakarpattia (za pol'ovymy materialamy) [Disease Demons in the Traditional Hutsuls Outlook of Ethno-Historical Transcarpathia (by the Field Materials)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istoriia*, vyp. 1 (42), Uzhhorod: Hoverla, s. 368–375. (in Ukrainian).

Korol, V., 2021. Skarb v tradytsiinykh viruvanniakh hutsuliv istoryko-etnografichnoho Zakarpattia (za pol'ovymy materialamy) [The Treasure in Traditional Hutsul's Beliefs of Historical-Ethnographical Transcarpathia (by the Field Materials)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istoriia*, vyp. 1 (44), Uzhhorod: Hoverla, s. 224–230. (in Ukrainian).

Kryvenko, A.–D., 2017. *Kalendarnyi plast volyns'koi demonolohii: svitohliadni ta obriadovi proiavy* [Calendar Layer of Volyn Demonology: Philosophical and Ritual Manifestations]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.05, Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 274 s. (in Ukrainian).

Kryvenko, A., 2020. *Narodna demonolohiia Volyni: kalendarno-obriadovyi kontekst* [Folk Demonology of Volhynia: Calendar and Ritual Context], Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 279 s. (in Ukrainian).

Potushniak, F., 2011. *Vorozhky osiiskyykh bosorkan'* [Divination of the Osii Witches], Uzhhorod: PP Povch r. M., 473 s. (in Ukrainian).

Satana, 2006. *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]: v 7 t., T. 5: R–T, K.: Naukova dumka, s. 183. (in Ukrainian).

Svitlyk, P., 2008. *Nebesna studnia: Zakarpatski narodni perekazy, lehendy, viruvannia, zvychai, tradytsii, pobut* [Heavenly Jelly: Transcarpathian Folk Tales, Legends, Beliefs, Customs, Traditions, and Life], Uzhhorod: Grazhda, 144 s. (in Ukrainian).

Tyvodar, M., 2011. *Etnohrafiia Zakarpattia: Istoryko-etnografichnyi narys* [Ethnography of Transcarpathia: An Historical and Ethnographic Essay], Uzhhorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Tyvodar, M., 2016. Slidy dokhrystyianskykh bozhestv u tradytsiini kulturi ukrainsiv Zakarpattia [The Remnants of Pre-Christian Gods in Traditional Culture], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istoriia*, vyp. 1 (34), Uzhhorod: Hoverla, 2016, s. 99–107. (in Ukrainian).

F. P., 1940. Klady v narodnom virovaniyu [The Treasures in Folk Beliefs], *Russkaia pravda*, № 65, Uzhhorod, s. 3. (in Ukrainian).

Chekhovskiy, I., 2001. *Demonolohichni viruvannia i narodnyi kalendar ukrainsiv Karpatskoho rehionu (Synkretizm i tradytsiia v kulturi naselennia Ukrainskykh Karpat i Serednoho Podnistrov'ia)* [Demonological Beliefs and the Folk Calendar of Ukrainians of the Carpathian Region (Syncretism and Tradition in the Culture of the Population of the Ukrainian Carpathians and Middle Dniester)], Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 303 s. (in Ukrainian).

List of informants

BA – Zapysav Derbal A. 03.07.2015 r. v s. Yarik Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Byrovchak Anny.

BAH – Zapysala Reiti H. 02.07.2019 r. v s. Bobovyshche Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Babili Anny Heorhiivny, 1949 r. n.

B(H)MV – Zapysala Hoherchak T. 12.07.2019 r. v s. Bobovyshche Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Boisa (Honak) Marii Vasylivny, 1956 r. n.

B(M)MV – Zapysala Reiti H. 09.08.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Buhai (Mushchynky) Mahdalyny Vasylivny, 1951 r. n.

- BMІu – Zapysala Reitii H. 13.07.2018 r. v s. Bukove Vynohradivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Bihar Marharyty Yuriivny, 1943 r. n.
- HAM – Zapysaly Reitii H. ta Kerechanyn Z. 12.07.2018 r. v s. Onok Vynohradivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Horbach Anny Mykolaivny, 1945 r. n.
- HMP – Zapysala Reitii H. 08.07.2019 r. v smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Herman (Honak) Mahdalyny Petrivny, 1952 r. n.
- DOI – Zapysala Reitii H. 14.08.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Dobosh (Rusyn) Oksany Ivanivny, 1964 r. n.
- LIM – Zapysaly Reitii H. ta Krainykovets S. 18.12.2023 r. v s. Kostryno Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Lupycha Illi Mykhailovycha, 1941 r. n.
- PAІu – Zapysala Reitii H. 04.07.2019 r. u s. Kopynivtsi Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Petakh Anny Yuriivny, 1946 r. n.
- PII–OAP – Zapysaly Basarab Ya. ta Karpov V. 08.07.2015 r. v s. Vorochevo Perechyns'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Petryshche Iryny Ivanivny, 1944 r. n. ta Opalenyk Anny Petrivny, 1957 r. n.
- RVI – Zapysaly Basarab Ya. ta Karpov V. 02–03.07.2015 r. v s. Orikhovytsia Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Reshetar Viry Ivanivny, 1962 r. n.
- RMI – Zapysaly Basarab Ya. ta Karpov V. 02.07.2015 r. v s. Orikhovytsia Uzhhorods'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Roman (Novak) Marii Ivanivny, 1954 r. n.
- RMO – Zapysala Reitii H. 31.07.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Reitii Marianny Omelianivny, 1962 r. n.
- KhOK – Zapysala Reitii H. 28.07.2018 r. v smt Chynadiievo Mukachivs'koho r-nu Zakarpats'koi obl. vid Khaliavky (Prokop) Olhy Kyrylivny, 1940 r. n.

Halyna Reitii

PhD–student of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Senior Researcher of Scientific and Educational Work Department, Municipal Institution «Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life» of the Transcarpathian Regional Council, Uzhhorod

THE DEVIL IN THE CALENDAR AND RITUAL TRADITION OF TRANSCARPATHIAN DOLINIANS

The article is devoted to the analysis of the image of the devil as a demonological character in calendar and ritual tradition of Transcarpathian Dolinians. The research is based on unpublished field materials collected during ethnographic expeditions, as well as on the analysis of factual units of local, all-Ukrainian, and foreign origin. The text examines the features of the emergence of demonological beliefs associated with the image of the devil and their place within the traditional culture's calendar cycle. This figure was known to the population under various names besides the term mentioned in the article's title: devil, Lucifer, Satan, nechystyi, among others. Euphemisms and protective anthroponyms were actively used to guard against his influence. The study focuses on the characteristics of the devil as a demonological entity: visual features (zoomorphic details such as a hairy body, pig snout or dog muzzle, hooves, and a tail), transformational abilities (shape-shifting into a frog, cat, goat, or human), liminal localization (crossroads, cemeteries, forests, abandoned places), and interaction with humans (soul bargains, causing harm or performing useful functions) within the sacred-demonological periods of the calendar year. The article explores ritual and customary practices aimed at protecting against the influence of evil forces, including apotropaic means such as iron, consecrated objects, plant attributes, Christian rituals, and magical verbal formulas. Special attention is given to the exceptional nature of festive cycles (such as Christmas, Epiphany, Easter, and Ivan Kupala), as these were traditionally considered periods of heightened vulnerability to demonic interference. The study demonstrates that the Dolynians calendar rituality reflects archaic perceptions of the dynamics of interaction between this and another world. This research also traces the influence of pre-Christian beliefs and Christian doctrine on the development of calendar rituals and on the formation of folk demonology (lower mythology).

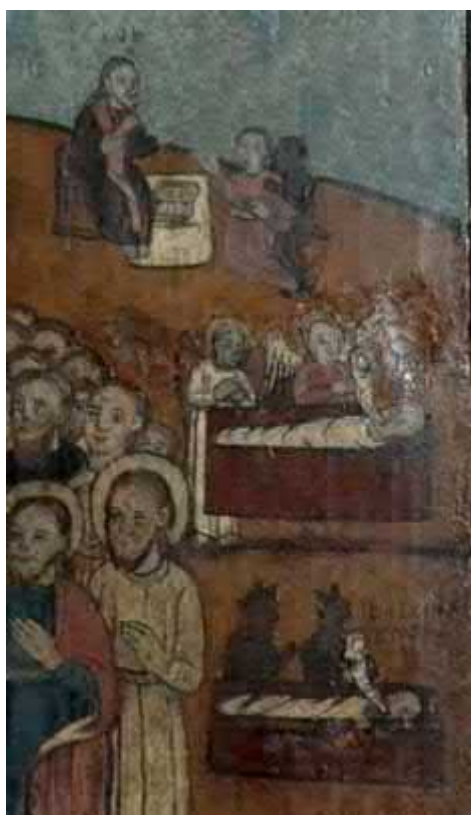
Keywords: Transcarpathian Dolinians, demonology, devil, folk calendar, festival, beliefs, rituals, visions, world–view.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Фрагменти ікони «Страшного суду» (XVIII ст.) в церкві Св. Архистратига Михаїла (Шелестівській) в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту.

1. 1. Грішники та чорт з душею на плечах у пеклі.

1. 2. Спокушання на сповіді та повторне вдихання душ до тіл.

1. 3. Людська душа зважується на терезах.

1. 4. Душі грішників потрапляють до пекла крізь пащу морського чудовиська зі зображенням Люцифера на передньому плані.